

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Олена Козинець,
канд. істор. наук

Друга чверть ХІХ ст. в історії Росії пов'язана з ім'ям імператора Миколи І, за тридцятирічним правлінням якого закріпилася назва «апогей самодержавства». В історіографії, насамперед у радянській період, закріпилося негативне ставлення до цього етапу, який навряд чи можна назвати періодом реформ на відміну від наступного царювання. Однак недоцільно називати його «реакційним». Як і будь-яке історичне явище, правління імператора Миколи І має як позитивні, так і негативні сторони.

Одним із позитивних моментів періоду правління Миколи І була систематизація російського законодавства, результатом якої, перш за все, стало видання першого та другого Повних зібрань законів Російської імперії. Однак ця проблема не стала предметом спеціального історичного дослідження ні в дореволюційній, ні в радянській історіографії. На даний момент відсутні роботи, присвячені питанням систематизації російського законодавства в другій чверті ХІХ ст. Проте слід зазначити, що історики, які вивчали період правління імператора Миколи І у контексті формування та реалізації внутрішньої політики, деякою мірою аналізували кодифікаційну діяльність другої чверті ХІХ ст. Здебільшого вони позитивно оцінювали роботу, спрямовану на систематизацію загального законодавства [1–6]. Але разом із тим вони зовсім не приділяли уваги впорядкуванню російського військового права. З цього приводу є лише робота П. Заусцінського, написана на початку ХХ ст. [7].

Мета цієї статті – визначити значення систематизації права, у тому числі систематизації російського військового права, а також дати характеристику джерел і структури Зводу військових постанов 1838 р.

У другій чверті ХІХ ст. за ініціативою імператора Миколи І була проведена важ-

лива робота із систематизації законодавства. У різні періоди життя держави потреба в упорядкуванні законів буває різною. Особливо вона необхідна, коли упродовж багатьох років накопичується великий обсяг нормативно-правового матеріалу, коли діє значна кількість нормативних актів, прийнятих у різні періоди діяльності держави, які суперечать один одному чи фактично втратили силу.

Як правило, до поняття систематизації законодавства включають чотири самостійні форми правової діяльності:

- збір державними органами чинних нормативних актів, обробка і розташування їх у певній системі, збереження, а також видача довідок для заінтересованих органів, установ, окремих осіб на їх запити (облік нормативних актів);
- підготовка та видання різного роду зводів, зібрань і збірників нормативних актів (інкорпорація законодавства);
- підготовка та прийняття розширених актів на базі об'єднання норм розрізаних актів, виданих з одного питання (консолідація законодавства);
- підготовка та прийняття нових актів (типу кодексів), які містять як норми колишніх актів, які виправдали себе, так і нові нормативні розпорядження (кодифікація законодавства) [8, с. 352].

Слід зазначити, що назва «кодифікація», яка закріпилася за роботою, спрямованою на систематизацію законодавства у другій чверті ХІХ ст. і яка панує в історіографії питання, не зовсім вдала. З огляду на наведені форми систематизації законодавства, ми схильні назвати роботу, проведenu під керівництвом М. Сперанського із систематизації російського військового права, не кодифікацією, а інкорпорацією законодавства.

Що ж таке інкорпорація з точки зору теорії держави і права?

Інкорпорація (від лат. *in corpore*) – це така форма систематизації, за якою нормативні акти певного рівня об'єднуються

повністю або частково у збірники чи зводи у певному порядку (хронологічному, алфавітному, системно-предметному тощо). Інкорпорація – це постійна діяльність державних і інших органів з метою підтримувати законодавство в діючому стані, забезпечувати його доступність і видимість, забезпечувати широке коло суб'єктів достовірною інформацією про чинні закони й інші нормативні акти [8, с. 377].

Особливість інкорпорації полягає в тому, що до змісту нормативних актів не вносяться зміни і зміст правового регулювання не змінюється. Саме ця властивість інкорпорації (збереження незмінним змісту нормативного регулювання) відрізняє її від кодифікації та консолідації. Саме така форма систематизації, як інкорпорація, характерна для періоду правління Миколи I, яке носило консервативний характер.

Завдання із систематизації законодавства в Російській імперії ставилося не одним монархом. Вже з початку XVIII ст. робилися неодноразові спроби привести у певну систему російські закони, що нагромадилися після прийняття Соборного Уложення 1649 р. [3, с. 494]. Однак Петро I, Петро II, Анна Іоанівна, Єлизавета Петрівна, Катерина II не могли справитись із цією вкрай необхідною роботою, що накопичувалася роками.

З часу Соборного Уложення царя Олексія Михайловича до 30-х років XIX ст. було видано понад 30 тис. законодавчих актів (маніфестів, указів, рескриптів, поведінь), що не були приведені в систему, тому в їх множині складно було розібратися. Те саме спостерігалось і у сфері російського військового права, яке конче необхідно було чітко систематизувати. Таким чином, незважаючи на те, що необхідність систематизації законодавства усвідомлювали, починаючи з 1700 року [9, с. 242–244], проведення цієї важливої роботи стало можливим лише у другій чверті XIX ст.

У 1826 р. Микола I перетворив Комісію для складання законів, створену в період правління Олександра I, на Друге Відділення власної Його Імператорської Величності канцелярії. На це Відділення імператор поклав обов'язок проведення роботи із систематизації законодавства. Роботу, проведення якої вимагало великого досвіду в техніці систематизації та фундаментальних знань з теорії права, очолив видатний державний діяч М. Сперанський.

З двох можливих на той час підходів до систематизації права (зведення всіх існуючих (чинних і нечинних) законів в один звід, не вносячи змін, і складання нового Уложення) [10, с. 237], Микола I зорієнтував Друге відділення на перший підхід до систематизації. Юридична техніка систематизації ґрунтувалася на методиці, що була розроблена І. Бенґамом [10, с. 237]. Так, виклад тексту статті робили тими ж словами, якими й був написаний указ; статті, засновані на декількох указах, викладали словами головного указу з доповненнями та поясненнями з інших; під кожною статтею давали посилання на укази, що ввійшли до неї; скорочували великі тексти законів; із законів, що суперечили один одному, обирали кращий і більш пізній. За такою системою до 1830 р. було створено перше Повне зібрання законів Російської імперії, яке складалось із 45 томів. До цього зібрання увійшли всі закони, починаючи з 1649 р. і закінчуючи 13 грудня 1825 р., які були розташовані в хронологічному порядку. Одночасно проводилася робота із складання другого Повного зібрання законів Російської імперії, до якого ввійшли нормативні акти, прийняті, починаючи з часу правління Миколи I. Томи другого зібрання, а їх було 53, видавалися щорічно до 1883 р. включно.

У рамках систематизації законодавства у другій чверті XIX ст. була проведена робота і по інкорпорації російського військового права. Робота в цій галузі йшла упродовж 12-ти років під безпосереднім керівництвом і спостереженням М. Сперанського. Створення Зводу військових постанов (далі – Зводу) вимагало кропіткої роботи. На час його видання, 1 травня 1838 р., вже були підготовлені перше і друге повні зібрання законів Російської імперії, які склалися з 30 920 і 11 911 нормативних актів відповідно. Щоб скласти Звід, необхідно було, по-перше, вибрати ті законоположення, які мали відношення тільки до армії; по-друге, відібрати нормативні акти загально-го характеру, дія яких поширювалася і на регулювання відносин у військовій сфері.

Таким чином, з першого та другого Повних зібрань законів було відібрано 13 059 актів, що стосувалися організації та влаштування армії, флоту, а також тією чи іншою мірою регулювали відносини між армією і суспільством. Складність роботи полягала в тому, що потрібно було не лише відібрати нормативні акти, що регулювали

зазначені сфери суспільних відносин, а й вибрати ті, які не втратили сили на час створення Зводу. В результаті кропіткої роботи з усього потоку законодавчих актів було відібрано 2788, що й увійшли у Звід.

Значення інкорпорації російського військового права у другій чверті XIX ст. складно переоцінити. І полягає воно, насамперед, у тому, що до Зводу були включені, крім нормативних актів, відібраних з першого і другого повних зібрань законів, нормативні акти, які до цього не були опубліковані. Таким чином, до кола джерел Зводу ввійшли повеління імператора по військовому відомству. Буквально немає жодної книги Зводу, зазначає П. Заусцинський, де не було б декількох десятків статей, заснованих на таких повеліннях [7, с. 504]. Крім цього, до Зводу ввійшли накази імператора, доповіді, записки, інструкції, що були затвержені імператором, але не були опубліковані. Також джерелом Зводу стали розпорядження, накази, що виходили від центральних і місцевих установ та від командуючих арміями. Так, силу закону отримали не тільки укази Сенату, Військової Колегії, Ради Міністрів і Військової Ради, а й накази військового міністра, директорів департаментів, командирів окремих корпусів армії. Розмаїість джерел, що ввійшли до Зводу, свідчить, що чиновники департаменту, члени комітету, які здійснювали попередню перевірку книг Зводу, не відокремлювали закон від підзаконного акта. Внаслідок цього всім нормативним актам, що мали відношення до військової сфери, незалежно від того, хто і коли його створив, була надана обов'язкова сила закону.

Традиція ототожнювати закони з підзаконними актами з'явилася в Росії задовго до початку правління Миколи I. Початок традиції заміни загальнодержавних законів адміністративними розпорядженнями та розпорядженнями верховної влади поклав Іван IV Грозний. На початку XIX ст. Олександр I і М. Сперанський розуміли необхідність виділення законів в особливу групу, однак упродовж XIX ст. у Російській імперії так і не було сформоване адекватне поняття закону [11, с. 6–7]. З наукової точки зору, це було істотним недоліком, який усвідомлювали й юристи того часу, але цю особливість російської правової системи не можна вважати недоліком і це ніяк не зменшує значення дванадцятирічної роботи, проведеної із системати-

зації російського військового права у другій чверті XIX ст.

Звід став відомий уже 25 червня 1839 р. під назвою «Звід Військових Постанов 1838 року», а набрав чинності з 1 січня 1840 р. Звід складався з п'яти частин, кожна з яких мала кілька книг. Перша частина Зводу, що називалась «Утворення військових установ», мала чотири книги. Всі нормативні акти, що відносяться до організації армії, поділені на кілька відділів, а кожен відділ складає книгу. Так, у першій книзі зібрані закони, що визначають організацію центральних військових установ, наприклад утворення Військового міністерства; у другій – закони, що визначають організацію окремих військових частин, призначених для безпосереднього ведення бою, наприклад утворення армії й її управління; у третій – вміщені нормативні акти, що регулюють питання підготовки військових кадрів, наприклад утворення військово-навчальних закладів для підготовки офіцерів, унтер-офіцерів; у четвертій книзі зібрані нормативні акти, що регулюють питання забезпечення армії матеріальними засобами, наприклад утворення господарських установ. У другій частині Зводу, що складається з двох книг і має назву «Статут про службу по військовому відомству», зосереджені закони, які регулюють питання служби в армії та відносин між військовими. Тут ідеться про порядок проходження військової служби, а також про привілеї та заохочення осіб, які перебувають на службі, і про пільги при виході у відставку. У третій частині вміщені закони, що регулюють військовий побут, тобто внутрішнє життя армії як відособленої частини держави. Книга перша містить закони про внутрішнє управління збройними силами, а друга – ряд інструкцій, настанов про те, як повинен бути влаштований побут армії, як і де можна одержати військово-освіту. У четвертій частині Зводу, яка має назву «Статут господарський» зібрані нормативні акти, що регулюють економічні відносини армії та держави, питання фінансування й утримання армії, розподілу коштів, виділених на її потреби, а також ті, що визначають порядок звіту перед державою про витрату коштів. І, нарешті, п'ята частина Зводу – «Статут військово-кримінальний» – містить закони, які спрямовані на охорону встановленого порядку. Ця частина Зводу складається з двох книг. Перша – про зло-

чини і покарання військових чинів, а друга – про військовий суд.

Структура Зводу, таким чином, побудована в логічній послідовності, що робить його зручним у користуванні. Всі книги Зводу мають загальну нумерацію за томами, яких нараховується дванадцять.

Разом із тим слід зазначити, що прийняття Зводу не вирішило всіх проблем, оскільки законодавство потребує постійної систематизації. Нормативні акти, що ввійшли до Зводу, не могли регулювати ті питання й відносини, що виникали в процесі розвитку армії, тому з'являлися нові акти, які необхідно було систематизувати та приводити у відповідність із тими, що діяли. Цю необхідність усвідомлював як імператор Микола I, так і юристи, які працювали над Зводом. Тому незабаром після видання Зводу військових постанов 1838 р. виникає необхідність у виданні додатків, які б містили нові нормативні акти, прийняті після видання Зводу, і тим самим його доповнювали. Це питання було позитивно вирішене у період правління імператора Миколи I.

Збір нормативних актів, їх підготовка до видання і саме видання продовжень Зводу було доручено Військово-Похідній Канцелярії Його Імператорської Величності. Однак практична сторона її діяльності виявилась іншою, ніж це було передбачено урядом. Замість щорічного видання продовжень Зводу за п'ять років (1838–1843 рр.) було видано тільки три.

Незадовільний результат роботи із систематизації військового права змусив уряд Миколи I шукати вихід із такого становища. Так, у 1843 р. при Канцелярії Військового міністерства було утворено IV відділення, яке зайнялося подальшою роботою з інкорпорації російського військового права. Однак тепер в обов'язок цього відділення входило не лише доповнення Зводу прийнятими нормативними актами, а й внесення змін в існуючі положення. Тобто IV відділення вело роботу, спрямовану не тільки на інкорпорацію російського військового права, а й на його кодифікацію. Суміщення в одній установі роботи з цих двох форм систематизації позитивно позначилося на її результатах. Упродовж десяти років IV відділення видало шість продовжень до Зводу, а загалом до 1853 р. їх налічувалось уже дев'ять, що значною

мірою ускладнювало пошук і роботу з нормативними актами.

Ще у період правління імператора Миколи I виникла необхідність перевидання Зводу. Ця робота була також доручена IV відділенню Канцелярії Військового міністерства, на виконання якої пішло шість років. Новий Звід був доповнений нормативними актами, виданими за період з 1 травня 1838 р. до 1 січня 1853 р., й отримав назву Зводу військових постанов 1859 р. (вступив у дію з 1860 р. уже під час правління імператора Олександра II).

Таким чином, протягом усього часу правління імператора Миколи I велася робота із систематизації російського законодавства, результатом якої була систематизація російського права, у тому числі російського військового права. Інкорпорація законодавства, що була проведена у другій чверті XIX ст. під керівництвом М. Сперанського, мала велике значення, оскільки забезпечила можливість зробити закони доступними для ознайомлення, а зводи і збори, підготовлені Другим Відділенням власної Його Імператорської Величності канцелярії, IV Відділенням Канцелярії Військового Міністерства, стали цінним історичним і юридичним джерелом для вивчення військової історії, історії держави та права Росії другої чверті XIX ст.

Література

1. Платонов С. Ф. Полный курс лекций по русской истории. – СПб., 1998.
2. Шильдер Н. К. Император Николай Первый, его жизнь и царствование: В 2 кн. – М., 1997.
3. Кизеветтер А. А. Исторические очерки. – М., 1912.
4. Коршилов А. А. Курс истории России XIX в. – М., 1993.
5. Полиевктов М. А. Николай I: Биография и обзор царствования. – М., 1918.
6. Пресняков А. Е. Российские самодержцы. – М., 1990.
7. Заусцинский П. Кодификация русского военного права в связи с историей развития русского войска до реформ XIX века. – СПб., 1909. – 548 с.
8. Теория государства и права / Под ред. В. П. Маляхова, В. Н. Казакова. – М., 2002. – С. 494.
9. Ключевский В. О. Курс русской истории // Соч. в 9 т. – М., 1989. – Т. 5.
10. Исаев И. А. История государства и права России. – М., 1996.
11. Конституционное право России: основные законы, конституции и документы XVIII–XX веков / Сост. А. П. Угроватов. – Новосибирск, 2000.

